

БУНЬО
ЗНАЙОМІ!

Гошко Тетяна Дмитрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій (КлаВіС) Українського Католицького Університету. Автор монографії «Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – початку XVII ст.» (2002) та понад сотні наукових та популярних статей, упорядник «Хрестоматії з історії України литовсько-польської доби» (2011), співпрацювала з Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних наук «Нова доба». Сфера наукових інтересів – міське право в Центрально-Східній Європі XIV–XVI ст., історія України литовсько-польської доби, українська та польська проблемна історіографія, методологія та методика викладання історії.

Тетяна Гошко

ЧУЖА ДОБА СВОЄЇ ІСТОРІЇ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ

Українська історіографія, як і будь-яка інша національна історіографія, має свої пріоритети, зумовлені як її розвитком, так і сьогоднішніми потребами суспільства, без впливу якого немислимий розвиток історичної науки загалом. А у ситуації наявності цілого комплексу гуманітарних проблем в сучасній Україні, українська історіографія, як ніяка інша, є в основі своїй суспільно і політично заангажованою. І що б там не говорили вчені про дві різні історії, наукову і дидактичну, але вони невіддільні одна від одної. Не можна не погодитися з Наталією Яковенко, що «стереотипні уявлення про свій народ, його героїв/зрадників і його добрих/злих сусідів здебільшого формуються у підлітковому віці: почасти – через історичну белетристику, а головню – через шкільний курс історії». І саме в такому сенсі шкільна історія «набуває ширшого значення, ніж ординарна пізнавальна дисципліна, бо, по суті, є чинником потужного впливу на колективну свідомість нації у найзагальнішому сенсі»¹. Але шкільна історія не продукує історіографічні ідеї і візії, а лише відображає у дещо спрощеній формі те, що випродуковано науковою історіографією. При цьому шкільний курс національної історії може акцентувати одну наукову ідею та ігнорувати інші, але це не змінює того факту, що саме наукова історіографія є постачальником ідей для історії дидактичної, зокрема на рівні школи. Натомість шкільна історія більшою чи меншою мірою визначає «ментальні горизонти» майбутніх дослідників. І цей взаємозв'язок важко подолати. Відтак, основні проблеми наукової історіографії відображаються у шкільних курсах історії. І саме тому, як на мене, що українська історіографія в основі своїй не перестала бути націоцентричною, такою націоцентричною є шкільна історія.

Сьогодні кожна національна історія так чи інакше сприймається як така собі «біографія нації». Її також визначають як «специфічний тип структурованої історичної свідомості, що виник у рамках загального руху становлення націй у XIX ст.»². Відтак, національна історія часто «виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликаною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав... їй йдеться не про минуле, а про сучасний стан чи проект майбутнього»³. Тож не дивно, що парадигма кожної національної історії, формувалася разом із формуванням нації і базувалася на романтичній ідеї самобутності й культурної самодостатності певної нації, співзвучній з інтелектуальними нуртами того ж таки XIX ст. Ця закономірність характерна і для української національної історії. А оскільки, як слушно зазначив Олексій Толочко, «українська історія виникла на межі XIX-XX ст. буквально в темпі виходу в світ чергового тому «Історії України-Руси», праці, яка стала «для української історії тим, що в англо-американській історіографії сьогодні прийнято називати *master narrative*»⁴, тож не дивно, що концепція цієї історіографії найповніше представлена саме у схемі Михайла Грушевського, який намагався обґрунтувати права українців на власну державу. А тому, відповідно до цієї схеми, при описі «бездержавного» періоду української історії «головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. [...] Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливом різних державних органі-

¹ Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 366.

² Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 5-6.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Толочко О. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С. 12.

зацій – сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходиться в її історії в цих бездержавних століттях на підрядну роль попри факторах економічних, культурних, національних»⁵. Зрозуміло, що відповідно до цієї схеми, всякі державні утворення, в межах яких жили ті, хто потім назве себе українцями, розглядалися українською національною історіографією як чужі, ворожі не тільки щодо українського націотворчого процесу, але і щодо культурного розвитку українців. Таким чином, на давні історичні епохи накладалося бачення суспільних процесів значно пізнішого часу⁶. Як зауважила Н.Яковенко, «середньовічні та ранньомодерні державні організми разом із характерними для них сітками влади/підпорядкування та уявленнями про політичну відособленість території та обсяг її суверенності автоматично ототожнюються з державами новітньої доби, що породжує «загарбників» там, де людям минулого й на думку не спало б їх шукати»⁷.

Від такої візії чи не найбільше постраждала історія литовсько-польської доби в українському прочитанні. Так, М. Грушевський уже на початках своєї найбільшої праці «Історія України Руси» зазначав, що перебування української території в складі польсько-литовської держави можна кваліфікувати як час неволі і «чужої управи, чужого, на інших підставах витвореного права»⁸, внаслідок чого український народ став «перед небезпечною національною смертю, повної економічної руїни»⁹. На думку М.Грушевського, це був період «...закріпощення українського народу народності польській не тільки в сфері культурній або політичній, але також суспільній та економічній, повернення української людности в народність служебну, підданську, експloatовану»¹⁰. Ще більш нищівну критику цього періоду нашої історії Грушевський дає наприкінці третього тому «Історії України-Руси», який був присвячений періоду XIII – першої половини XIV ст., зокрема історії Галицько-Волинського князівства, куди, за його схемою, «перетікає» історія Київської Русі: «...Коли сталася нещаслива пригода – урвалася династія, тутешні верхні верстви показалися безрадними супроти натиску двох сусідніх держав – Польщі і Литви. Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне життя. Польська зничила матеріально й морально ті верхні верстви, котрими держала ся руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству. З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, тек-

ла ще, струмком тощим і бідним, староруська культурна традиція, себто ті нуждені останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви. [...] Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а втратили – безконечно. Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки своєму народу, але й загально-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі»¹¹. Назагал, за версією М. Грушевського, ця доба характеризується «повним обрабованнем і пониженнем українсько-руського народу»¹². Така оцінка стала домінуючою в українському історичному дискурсі на довгі роки.

Відтак, вся політика правлячої династії Ягеллонів, з якою асоціюється литовсько-польська доба української історії, оцінюється як вкрай негативна стосовно русинів і православних, що не завжди відповідало дійсності. Прикладів можна навести чимало, хоча б щодо справ православної церкви – це і відновлення Галицької православної митрополії 1371 р. (католицька була створена 1375 р.)¹³, привілей Владислава III про зрівняння в правах православного духовенства з католицьким у 1443 р.¹⁴, утворення Галицької православної єпархії 1539 р.¹⁵ тощо. Подібні приклади можна знайти і в інших сферах життя. З періодом XIV–XVI ст. пов'язана аграрна реформа, перші два Литовські Статути, при тому, Статут 1566 р. був чинний щонайменше до XVIII ст. З цим періодом також пов'язані поширення німецького права і розвиток ремесла та торгівлі у містах, розвиток освіти, письменства, традицій канцелярії, нарешті, початки формування козацтва тощо.

У підході М.Грушевського та його послідовників до оцінки литовсько-польської доби в українській історії насправді не було нічого дивного. У період формування національної історіографії її завданням було обґрунтувати право народу на державу чи бодай на своє існування. Українці через національну історіографію, образно кажучи, шукали себе. І як цілком слушно зауважив О.Толочко, «сегретивний фактор, протиставлення, розділення, відчуження, навіть з широким спектром оціночних, здебільшого негативного забарвлення визначень, є головним моментом формування етнічної і національної свідомості»¹⁶. Дивно, однак, що подібний підхід в українському випадку виявився напрочуд живучим.

Такої візії М.Грушевського і його послідовників великою мірою посприяв також шлях розвитку польської національної історіографії, у протистоянні з якою у багатьох аспектах розвивалась українська історіографія. Поляки в цей час були позбавлені власної державності, і шукали свій державотворчий міф. Польські історики на зламі XIX–XX ст. також намагалися знайти витоки польської національної історії, визначити її самобутність. «Поляки, як і інші європейські народи, намагалися «очисити» ці славні початки від усіляких недоліків, оскільки у них

⁵ Грушевський М. Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. Твори в 50 томах. – Т. 1. Серія: суспільно-політичні твори 1894–1907. – Львів, 2002. – С. 80.

⁶ Одним із яскравих прикладів такого перенесення є цитата із зовсім «свіжої» статті, опублікованої у так званому фаховому журналі зі списку ДАКУ: «Потреба в національній державі виразно фіксувалася в українській духовній культурі XVI–XVII ст. На досягнення національної єдності й власної державності спрямовувалися зусилля відомих політичних та релігійних діячів. Ідеали державотворення займають чільне місце в «Апокрисисі» Х.Філалета, «Палінодії» З.Копистенського, поемі «Про Острозьку війну під П'яткою», «Дніпрових каменях» І.Домбровського та ін. Тема державності була досить ваговою в дискурсі XVI–XVII ст., а на середину XVII ст. ідея державності ототожнювалася з національною ідеєю» (Левченко А., Левченко М. Козацтво і формування державотворчої моделі розвитку українського етносу // Глея. Науковий вісник. – Вип. 91. – 2014 – С. 354). Якби люди XVI – першої половини XVII ст. довідалися про таку «ідею національної державності» і «національну ідею», вони б щонайменше були здивовані. Зрозуміло, що цей дискурс належить до значно пізнішого часу.

⁷ Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. – С. 371–372.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. – К., 1991. – С. 15.

⁹ Там само. – С. 19.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – К., 1993. – С. 4.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – К., 1993. – С. 503.

¹² Там само.

¹³ Див.: Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упор. Т.Гошко – Львів, 2011. – С. 431.

¹⁴ Акты Западной России. – СПб., 1846. – С. 56-57.

¹⁵ Детальніший виклад проблеми та літературу див.: Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. – С. 621-623 (додаток 5).

¹⁶ Толочко О. Образ «чужинця» в картині світу домогольської Русі // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. 1. – К., 1992. – С. 28.

мали б втілюватися нереалізовані ідеали тогочасної епохи. Для польського народу це означало відбудову багатонаціональної Речі Посполитої в її так званих історичних кордонах, розв'язання польсько-литовського та польсько-українського конфліктів нагадуванням про славне співіснування в межах однієї держави («ягеллонська ідея»), звеличення польського народу як носія західної цивілізації та культури. Ці міфологеми призвели до формування такої польської історичної свідомості, яка трактувала українців як суспільно та культурно менш розвинену націю. Опираючись на ці міфи, польські історики та політики зламали століть наполягали на включенні етнічно українських земель до складу майбутньої Речі Посполитої¹⁷. Як підкреслював у свій час Оскар Галецький, «ягеллонська ідея» була не просто династичною концепцією, а мала дещо спільне із польським націоналізмом¹⁸. Відповідно стала асоціюватися з чужою для українців державою і їх поневоленням становищем у ній.

Зрозуміло, що у такій ситуації українці й не могли розглядати Ягеллонів як власну династію¹⁹, а саме з державою і політикою останніх пов'язаний в українській історії період від кінця XIV до 70-х рр. XVI ст., який сам по собі погано надавався до вибудовування націоцентричного історичного нарративу. Більше того, Польща і поляки стали для української історії ворогом № 1²⁰. Від

¹⁷ Руда О. Берестейська унія у дослідженнях львівських польських істориків (1890-1914) // Проблеми слов'янознавства – 2008 – Вип. 57. – С. 65. Заради справедливості варто відмітити, що розуміння так званої «ягеллонської ідеї» може бути різним. Зокрема, о. Вітольд-Йосиф Ковалів пише: «Ягеллонська ідея» – важко сказати, чим вона взагалі є. Її назва походить від династії Ягеллонів, які створили Річ Посполиту в найбільших її межах. Але це не означає прямування до того, щоб Польща охоплювала б території Литви, Білорусі й України. Прихильникам «Ягеллонської ідеї» залежало на тому, щоб змінити відносини Польщі із згаданими народами чи країнами на краще. Так що «ягеллонська ідея» не полягає на володінні Польщею цими територіями, є чимось іншим» (Ковалів В.-Й. Ягеллонська ідея і релігійна толерантність: О. Владислав Буковинський як прихильник «ягеллонської ідеї» // https://www.academia.edu/Ягеллонська_ідея_і_релігійна_толерантність). Хоч далі той-таки автор зазначає: «Ягеллонська ідея заклала в основу історичних концепцій ідею польського місіонізму щодо народів Східної Європи в їх культурному європейському поступі та захисті від східних загроз...» (Там само). А це уже закладало уявлення про певну ієрархію у стосунках між народами. Також див.: Markiewicz M. Uwagi nad idea jagiellońską w historii polskiej przelomu XIX i XX wieku // *Folia Iuridica Wratislaviensis*. – 2014. – Vol. 3 (2). – S. 9-24.

¹⁸ Детальніше див.: Halecki O. The Limits and Divisions of European History. – Notre Dame, 1962. – P. 194. Критику польських націоналістичних аспірацій у трактуванні спадщини Ягеллонів див.: Halecki O. Idea Jagiellońska // *Kwartalnik Historyczny*. – 1937. – R. 51. – S. 486-510. Сучасний український дослідник Н.Шевченко вважає, що «ягеллонський міф» в сучасній польській історіографії отримав друге дихання «з огляду на реальні Польщі як «адвоката» колишніх народів Речі Посполитої, особливо України, в справі інтеграції їх у європейську співдружність» (див.: Шевченко Н. «Ягеллонська спадщина» у світлі сучасних українських студій // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2008. – Вип. 1. – С. 32).

¹⁹ Однак, не всі українські дослідники готові відмовитися від формування династичного нарративу в українській національній історіографії. В цьому контексті можна згадати пропозицію, висловлену професором В.Потульніцьким, який запропонував для створення українського історичного гранднарративу опертися на «династичну» історію Хмельницького чи краще Скоропадського, тобто в центр ставитись козацький міф чи пізніше його відродження. В цьому контексті В.Потульніцький зазначає: «Якщо історія повинна мати можливість бути перевіреною та дає нам право знайти критерії, то можна на основі джерел переконливо стверджувати, що Україна на відміну від багатьох інших націй (фіни, латіші, естонці, словаки та ін.), має власну династичну національну історію (гетьманську)... Україна (пережила – Т.Г.) (якщо не брати до уваги донціональний давньоруський князівський період династичної історії) – лише одинадцять років власної національної гетьманської історії за період козацької державності (1649-1657, 1660-1663 рр.) та вісім місяців – за період гетьмана П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). Якщо ми інтегруємо власну історію у світову на рівні лише державної (не династичної) історії, тих чи інших перспектив домінуючих і споріднених націй (російської, польської, німецької, єврейської), ми неминуче проробляємо Сізіфову працю вічного перебування між Сходом і Заходом. Якщо ми розглядаємо тему її з перспективи династичної історії, то тут вимальовуються зовсім інші реалії, схеми та бачення» (Потульніцький В. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // УІЖ – К., 2014. – № 1. – С. 4-5 і далі). І це доволі показово, бо династія Ягеллонів маркується українською історіографією як «чужа».

²⁰ Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // УГО. – Вип. 14. – К., 2009. – С. 27. «На роль «ворога № 2» добрий християнин призначив людей Орієнту – ясно, диких, хижих і підступних. А ось із ворогом № 3

перших історичних національних наукових нарративів у свідомості українських патріотів укорінився стереотип «багатовікової боротьби Русі з Польщею», «головного ворога» української незалежності, носія ворожих західних цінностей і католицизму»²¹. І, відповідно, одним із стереотипів української національної історії став стереотип, що «Польща та Україна – засадничо окремі, нічим, окрім ворожості, не пов'язані політичні, соціальні та культурні організми»²².

Потрапивши до Львова, ставши професором Львівського університету й очоливши Наукове Товариство ім. Шевченка, М.Грушевський²³, як і його учні та послідовники, не могли не спілкуватися з польськими дослідниками Львова, не дискутувати з ними, не обмінюватися ідеями. Тому ідеї польської національної історіографії безпосередньо і напряду впливали на формування і української наукової історіографії, і українського національного міфу. Тоді ж перед українським історіописанням постала проблема самоідентифікації й утвердження окремішності української нації, право на існування якої воно якраз і обґрунтовувало. Національна історіографія, як відомо, є своєрідною «формою апології нації – уже існуючої чи лише перспективної», саме остільки, оскільки «як самостійний спосіб розуміння та пояснення минулого» виникає у рамках становлення націоналізму і «з часом стає одним з найефективніших способів його маніфестації»²⁴. Історики того часу вірили, що працюють на пробудження нації, і, як слушно зауважує С.Плохій, український історичний нарратив був телеологічним²⁵. Відтак, українська історіографія мала запропонувати свій міф. І сталось так, що польський і український національні міфи розвивалися паралельно, у конкуренції між собою.

На противагу «ягеллонському міфу» українська історіографія висунула міф козацький, який чи не найкраще надавався для утвердження унікальності українців з одного боку, а з іншого – саме в козацьких часах можна було знайти бодай якісь елементи окремої державної організації, що зв'язувало історію і вибудовувало тяглість так званої української державності. Чому саме «козацький міф» став центральним в українській історії за Грушевським, доволі детально проаналізував С.Плохій у своїй книзі «Великий переділ» (в оригіналі – «Unmaking Imperial Russia»). Оскільки М.Грушевський над тією частиною «Історії України-Руси», яка висвітлювала козацьку епоху, почав працювати незабаром по революції 1905 р., то не дивно, що акцентував увагу «на українському національному «пробудженні» кінця XVI – початку XVII століття». Більше того, «Грушевський проводив чіткі паралелі між сучасним «пробудженням» української нації, на яке він так самовіддано працював, і козацьким періодом, який вважав знаковим етапом у «відродженні» української

не склалося: хто його мав би грати – було зрозуміло, але спектакль вийшов мало-виразним» (Яковенко Н. Кого та як інше Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 15-16 грудня 2005 року. – К., 2008. – С. 103).

²¹ Зашкільняк Л. Образ Польщі і поляків у сучасній Україні // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2011. – Вип. 60. – С. 69.

²² Яковенко Н. Польща та поляки в шкільній підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. – С. 375.

²³ Про перебування М.Грушевського у Львові, його участь у політичному житті українців Габсбурзької імперії див.: Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 51-61.

²⁴ Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. – С. 5.

²⁵ Детальніше див.: Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? // УІЖ – 2013. – № 3. – С. 5.

нації XVII століття. Ця паралель робила козацьке минуле в очах української інтелігенції «золотим віком» України, сповненим героїв, чий подвиги служили сучасникам Грушевського джерелом натхнення»²⁶. Грушевський в даному випадку скористався уже існуючим концептом. Початки козацького міфу були закладені ще автором/авторами «Історії Русів», саме від неї відряховують час, коли цей міф став «наріжним каменем модерної української історичної ідентичності», утвердив ідею української культурної та історичної унікальності. І якщо спершу, описуючи події XIV-XVI ст., автори бодай коротко оповідають про діяння польських королів і великих князів литовських від Ягайла і до Сигізмунда I, до чийх володінь належали руські землі, то після пасажу про те, що «гетьман Ружинський з дозволу короля Сигізмунда Першого, поборюючи свавільство та безлад, заснував у Малоросії двадцять сталих Козацьких полків, по дві тисячі кожний, давши їм назви найшанованіших міст, а саме: Київський, Чернігівський, Сіверський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Уманський, Корсунський, Брацлавський, Калницький, Кропичанський, Острянський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Ніжинський, Лубенський, Прилуцький та Вінницький»²⁷, козаки стають основними персонажами твору. Королі надовго зникають із його сторінок, натомість автор перераховує козацьких гетьманів, розмірковує про участь козаків у зовнішньополітичних акціях Великого князівства Литовського, зокрема у боротьбі з татарами.

Це пояснюється тим, що ««Історія русів» була не свідомим маніфестом російсько-української єдності чи раннього українського націоналізму (саме такі протилежні інтерпретації висунула модерна історична наука)»²⁸, а, як доводить С.Плохій, «спробою нащадків козацької старшини виторгувати для себе найвигідніші умови входження в імперію. Позаяк імперська влада сумнівалася у дворянському статусі козацької старшини і ліквідувала рештки осібної військової організації козаків, українська шляхта прагнула популяризувати свої історичні здобутки і довести, що нащадки козацької старшини дорівнюють російським дворянам. Українська еліта початку XIX століття намагалася показати, що козаки стоять вище за російських дворян, адже походять від руських племен – родоначальників російської держави і династії. Парадокс ... полягає в тому, що, змагаючись за статус імперської еліти, творці козацького міфу заклали фундамент становлення нової української нації; це вело до розхитування загальноросійської ідентичності і врешті-решт закінчилося крахом імперії»²⁹. Тож природно, що саме козацький міф, утілений в «Історії Русів», був використаний для обґрунтування права на існування модерної української нації.

Козацька проблематика стала основною для різних шкіл в українській історичній науці на довгі десятиліття. Зміна політичних режимів лише змінювала конотації – від станового на межі XVIII–XIX ст., до націє- і державотворчого дискурсу в кінці XIX –

на початку XX ст., далі до соціального дискурсу в радянські часи, а потім знову до державотворчого в 90-х рр. XX ст. Парадокс полягав у тому, що «Історія русів», яка започаткувала «козацький міф», була створена в межах російського імперського дискурсу, але була використана з метою демонтажу тієї ж імперії. М.Грушевський, який був палким поборником і популяризатором «козацького міфу» в українській історіографії, на концептуальному рівні «відмовлявся розглядати історію України як частину великоруського історичного нарративу, що було кардинальним розривом з підходом, який принесла в українську історіографію «Історія русів»»³⁰, натомість акцентував антипольські настрої автора твору. Як би там не було, але на противагу «ягеллонському міфу», українська історіографія запропонувала міф козацький.

Окрім «ягеллонського міфу», розвинутого польською романтичною історіографією, антипольським аспіраціям в українській історіографії від часів М.Грушевського сприяв ще й той факт, що «батьки-засновники» наукової української історіографії були виховані в межах освітньої та ідеологічної системи Російської імперії. Сам М.Грушевський, учень і послідовник поляка за походженням і українця за вибором В.Антоновича, теж не одразу відчув себе українцем. Хоч народився М. Грушевський у м. Холм і хоч батько його походив із Чернігівщини, та, як слушно зауважив С.Плохій, «попри збережені родинні зв'язки з Україною й українською культурою, юний Грушевський виростав у російському мовному і культурному середовищі»³¹. Ба більше, приїхавши в Галичину, він відмовився зректися російського громадянства³², вочевидь розглядаючи своє перебування в Галичині як тимчасове. Природно, що М.Грушевський, як вихованець Київського університету св. Володимира, перебував під впливом «слов'янофільських сентиментів російської історіографії», і саме з цим, на думку Н.Яковенко, були пов'язані як антипольські, так і антизахідні погляди останнього³³. Щоправда, ставлення М.Грушевського до Заходу було далеко не однозначним, та хоч він неодноразово підкреслював європейськість української культури, все ж, як зазначає В.Тельвак, «сторінки «Історії України-Руси» постають фактично суцільним актом історичного обвинувачення Заходу в нищенні самобутньої української культури»³⁴. Більше того, відзначаючи амбівалентність ставлення Грушевського до Росії, автор все ж підкреслює, що саме на її боці у більшості випадків були симпатії останнього³⁵.

³⁰ Там само. – С. 112.

³¹ Детальніше див.: Плохій С. Великий переділ. – С. 54.

³² Там само. – С. 39-51.

³³ Детальніше див.: Яковенко Н. Кого та як інше Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». – С. 95-102. В іншій своїй праці Н.Яковенко визначає значно складнішу природу антипольських поглядів М.Грушевського: «це і вплив українського джерела XVII-XVIII ст. (як у Костомарова), і попередня історіографічна традиція, і слов'янофільський сентимент (а поляків, як відомо, слов'янофіли вважали «зрадниками слов'янства»), і закорінене в родині православ'я, і злободенність польсько-українського протистояння у Львові, де було написано більшу частину «Історії України-Руси», і, додам, бурхлива реанімація у польській неоромантичній історіографії зламу XIX-XX ст. ідеї відродження Польщі в «історичних кордонах» 1772 р., котру, звісно, не менш бурхливо відкидали українські історики. То ж не дивно, що Грушевський виставляє Польщі довгий рахунок: він окреслює її як «чужу управу», що поставила український народ «перед небезпекою національної смерті, повної економічної руйни та поневолення», називає «державо-мачухою», пов'язує перебування України в складі Польського королівства із «закріпощенням українського народу народності польської» та кваліфікує його як період «розкладу і упадку» тощо» (Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-річчя Люблінської унії) // Український гуманітарний огляд. – К., 2009. – Вип. 14. – С. 27-28).

³⁴ Тельвак В. Дилема «Росія-Захід» в історіографічній спадщині Михайла Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 24. – К., 2014. – С. 189.

³⁵ Там само. – С. 192.

²⁶ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 199-200.

²⁷ Історія русів / Пер. Ів. Драча // <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv1.htm>. Див. також: Історія Русов или Малой России. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Белорусскаго (Репринтное воспроизведение издания 1846 года. Отв. ред. В.Замлинский. – К., 1991. – С. 15.

²⁸ Див. наприклад: Крип'якевич І. Історія русів // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві [= Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8]. – Львів, 2001. – С. 167-171.

²⁹ Плохій С. Козацький міф. Історія та націотворення в епоху імперій / Авторизований переклад з англ. М.Климчука. – К., 2013. – С. 22, 20.

Що цілком зрозуміло, з огляду на середовище, в якому формувалася майбутній історик.

Як відомо, у російському суспільстві того часу «на спільній полонофобській платформі об'єдналися і ліберали, і консерватори, і слов'янофіли, й українофіли»³⁶. І хоч більшість з них декларували свою неупередженість, але на практиці так і не змогли уникнути міфотворчості і політично-ідеологічної заангажованості у своїх текстах. Будучи людьми своєї епохи і культури, вони прочитували минуле України, виходячи із наявних у їхньому сьогоденні потреб і культурних запитів. Проілюструвати цей вплив середовища може цікаве спостереження Н.Яковенко, яка порівняла полонофобські настрої двох українських інтелектуалів XIX ст., вихованих у різних системах політичних координат, – погляди І.Франка та М.Грушевського. Образ «зовнішнього ворога» у кожного з них інший: «Франкова модель непорівняно еластичніша, м'якша та більш відкрита і на Польщу, і на Захід у цілому. Двоє геніїв, що силою випадку творили в одному місті й в одному середовищі та переслідували, по суті, спільну «націотворчу» мету, належали до цілком відмінних інтелектуальних традицій – австрійсько-європейської (Франко) та російської (Грушевський)»³⁷. Можливо, саме така різниця «культурних кодів» посприяла тому, що стосунки між Франком та Грушевським, які чимало спілкувалися і співпрацювали, склалися далеко не однозначно, і точно не просто³⁸. Але сталося так, що не Франко, а Грушевський на довгі роки визначив вектор розвитку української національної історіографії.

Отже, на межі XIX–XX ст. формування українського гранднатуриву відштовхувалось від російського³⁹, що і запрограмувало його ключові підходи, в тому числі іншування Польщі і поляків. Відтак, образ зовнішнього ворога став однією зі складових доволі еластичного національного міфу⁴⁰. Більше того, на думку Н. Яковенко, саме в цій ділянці уявлення «можна вважати за «вповні сформовані», ба, навіть «стабільні й практично не модифіковані принаймні з кінця XIX ст.»⁴¹. Саме слов'янофільськими сентиментами М.Грушевського⁴² можна пояснити його прихильніше ставлення до Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), в порівнянні з Польським Королівством. І якщо українські історики писали щось про Ягеллонів, то радше як про великих князів литовських, і значно менше як про польських королів, адже саме ВКЛ отримало від Грушевського статус майже «своєї» держави, «руської більше, як литовської»⁴³. У своїй монографії «Великий переділ» С.Плохий детально проаналізував погляди

Грушевського, в тому числі й розбіжності в оцінці ним «литовської» та «польської» частин української історії. Одна з них, на думку автора, «полягає в політичних обставинах початку XX століття, адже литовці не становили загрози тогочасному українському рухові, натомість польська національна еліта в австрійській Галичині докладала чимало зусиль, аби зупинити розвиток українського національного проекту⁴⁴. Ці розбіжності не просто зафіксовані М.Грушевським, а міцно вкорінені у національній українській історіографії, яка здебільшого взорувалась на концепції «Історії України-Руси». Пасажі про «руськість» ВКЛ (мова, віра, культура, законодавство тощо) переписуються із підручника у підручника⁴⁵,

Сам М.Грушевський, хоч і вважав ВКЛ у певному сенсі руською державою, схильний був недооцінювати його роль в історії українських земель: «Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя й Пинщини, були досить механічно зв'язані з [великим] кн[язівством] Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі, ... історія [великого] кн[язівства] Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу»⁴⁶. Саме тому, Грушевський стверджував, що залучати історію Великого князівства Литовського до історії України загалом недоцільно: «Хоч як важна була роля в. кн. Литовського в історії наших земель в XIV–XVI в., але в сформованню його наші землі і наш нарід мали лише другорядну роль: підставою в. кн. Литовського були племена литовські і землі білоруські: той руський елемент, що зрушив в. кн. Литовське, був не український, а білоруський. Тож як в. кн. Литовське можна (і треба) до певної міри уважати державою слав'янською, спадкоємницею Київської держави, то в усякім разі не українською, а білоруською передовсім, і в цілості її історію так само не можна вводити в українську історію, як і історію в. кн. Московського. З українських земель тільки Берестейсько-дорогичинська (Підляшя) й Волинь мали важніше значіння в історії Литви, але на внутрішнє його жите впливали мало і досить механічно були з нею зв'язані, а ще більше треба се сказати про землі східної України»⁴⁷. З огляду на це, автор спершу мав намір ввести до своєї «Історії України-Руси» лише кілька важливих епізодів з історії Великого князівства Литовського, але безпосередня робота над цим фундаментальним дослід-

³⁶ Яковенко Н. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-річчя Люблінської унії). – С. 26.

³⁷ Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». – С. 103.

³⁸ Детальніше про стосунки І.Франка та М.Грушевського і оцінку цих взаємин дослідниками див.: Тельвак В. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С. 48–60.

³⁹ Детальніше див.: Толочко А. Длинная история Украины // Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С. 9–46.

⁴⁰ Про українські національні міфи див.: Wilson A. Myths of national history in Belarus and Ukraine // Myths and Nationhood / Ed. by G. Hosking and G. Schopflin. – London, 1997. – P. 182–197; Судин Д. Національні міфи в сучасній Україні // <http://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>.

⁴¹ Яковенко Н. Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси». – С. 90. Аналіз іншування Польщі на сторінках українських шкільних підручників був проведений Н.Яковенко ще наприкінці 90-х рр. XX ст., однак висновки авторки і досі актуальні.

⁴² Детальніше див.: Зашкільняк Л. Славистика в науковій спадщині та історіографії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3–24.

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 139.

⁴⁴ Див.: Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 194.

⁴⁵ Аналіз образу Польщі в українських шкільних підручниках див.: Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 366–379. Варто згадати, що в сучасній українській історіографії звучать заклики до перегляду концепції, згідно з якою «применшувалася роль литовського елементу у ВКЛ, аж до трактування останнього, як такої собі «другої Русі» лише з литовською династією на чолі». На думку В.Василенка, «перебільшення руських впливів у ВКЛ робить незрозумілим підґрунтя Креської угоди (якщо, звичайно, не намагатися пояснити все особистою волею Йогайли). Як відомо, і в східнослов'янських, і в польській історіографіях за нею і її наслідками віддавна закріплено статус рубіжної події в історії Литовсько-Руської держави (хоча й із зазвичай протилежним знаком). Тож виглядає незрозумілим, чому гадані «руські засади» ВКЛ виявилися в підсумку доволі ефемерними, поступившись місцем іншим нібито «чужорідним», а «правильний шлях розвитку» був перерваний» (Василенко В. Про деякі проблеми політичної історії Великого князівства Литовського у світлі сучасних історіографічних тенденцій // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – Т. II. – К., 2013. – С. 268, 271).

⁴⁶ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. Твори в 50 томах. – Т. 1. Серія: суспільно-політичні твори 1894–1907. – Львів, 2002. – С. 79.

⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 8–9.

женням внесла суттєві корективи: тільки політичним епізодам литовсько-руської історії присвячено весь четвертий том «Історії України-Руси», причому опис відповідає основним досягненням тогочасної литуаністики⁴⁸. Це теж склалося під впливом саме слов'янофільських інтенцій автора. Як слушно зауважив Віталій Василенко, «Литовський» період у житті Білорусі та України відокремлює їхнє, до певної міри спільне (разом із Росією), минуле в межах «імперії Юриковичів» від доби, коли окремішність цих трьох етносів стала вже цілком очевидною та лягла в підґрунтя становлення окремих націй⁴⁹. Саме тому, для української історіографії «литовська» складова історії була важливішою і цікавішою за «польську»⁵⁰.

Однак і для Грушевського, і для багатьох українських дослідників пізніших часів період від середини XIV до кінця XVI ст. – в цілому це лише «переходовий час». «В культурній сфері бере перевагу західний вплив над візантійським... Антагонізм мас до правительственої і привілегованої меншости, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюється тепер національною і релігійною ворожнечею»⁵¹. Навіть більше, на думку відомого історика України І. Крип'якевича, доба від 40-х років XIV ст. до 40-х років XVII ст. «не була часом переломних подій, але була часом сірої, щоденної праці», щоправда, саме вона «дала підбудову під національну культуру і уможливила розвиток національної революції»⁵². Саме «національна революція» мала найбільше значення для вибудовування історичного нарративу, що утверджував національну окремішність українців. Як зауважив С. Плохий, «із погляду українських істориків, зв'язок України з Великим князівством Литовським – це переважно бічний, далеко не першорядний епізод українського історичного нарративу, головними персонажами якого є давньоруські князі та запорозькі козаки»⁵³. Власне це пояснює той факт, що цей литовсько-польський період української історії довгий час залишався малодослідженим в українській історіографії. Українські історики радше брали участь у дискусіях навколо низки литуаністичних проблем, і значно менше самостійно розробляли ту чи іншу проблематику з історії доби (1387-1569 рр.)⁵⁴. Ця тенденція доволі живуча. І сьогодні в українських синтезах різного рівня, особливо, якщо написані вони не в Галичині, українська історія XIV–XVI ст., якщо вже вивчається, то частіше зводиться до «литовського періоду», а «польська» складова цієї історії практично не представлена⁵⁵. Актуальними залишаються слова

⁴⁸ Василенко В. Східнослов'янська литуаністика: від «практичної» історії до критичних студій // Український гуманітарний огляд. – К. 2006. – Вип. 12. – С. 21.

⁴⁹ Там само. – С. 9.

⁵⁰ В сучасному наскрізному українському історичному нарративі, що був написаний фахівцями з Інституту історії НАН України, – багатотомнику «Україна крізь віки» окремих том, який належить перу відомої київської дослідниці Олені Русиній присвячено історії України XIV–XVI ст. У ньому розглядається тільки «литовська» складова національної історії, на що, врешті, вказує назва тому «Україна між татарами і Литвою». Складається враження, що Корона Польська не відіграла жодної ролі в історії українських земель того часу, навіть історія тих частин руських (українських) земель, що входили до складу Корони, не знайшла представлення на сторінках цієї книги, що є доволі симптоматичним (див. Русина О. Україна між татарами і Литвою. – К., 1998 [= Україна крізь віки. – Т. 6.]).

⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 19–20.

⁵² Крип'якевич І. Історія України – Львів, 1990. – С. 155.

⁵³ Плохий С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К., 2015. – С. 97–98.

⁵⁴ Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. – Дніпропетровськ, 2006. – 659 с.; Його ж Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 року) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора іст. наук. – К., 2007. – 36 с.

⁵⁵ Класичний зразок: Русина О. Україна між татарами і Литвою.

Н. Яковенко: «В такій історії – войовничо антипольській (адже на цьому будується її виховна героїка) – звичайно ж, самою логікою оповіді не передбачено бодай найменшого натяку на те, що сусідні етноси зі схожою мовою та звичаями, силою випадку поселені під одним державним дахом, таки мусило щось єднати, як-от: оборона степового прикордоння, рицарський етос, форми міського життя, канони політичної культури еліт, звичаї щоденного побуту, приватні родинні зв'язки, спільний тип освіти й багато іншого»⁵⁶.

Аналізуючи процес «відторгнення» українським гранднартивом польсько-литовського періоду, слід зауважити, що ще менше, ніж на межі XIX–XX ст., цікавились цим відтинком української історії у радянський час⁵⁷. Щоправда, зміна парадигми відбулася не одразу. Наукові інституції у 20-х – на початку 30-х рр. працювали і навіть розвивались, українська історіографія почала досліджувати цілий ряд нових для себе пластів національної історії⁵⁸. Але і тоді не відбувається комплексного переосмислення литовсько-польської доби в історії України. І найбільш показовим тут є представлення саме цього періоду історії України у синтезі Гуслистого⁵⁹, яка в основі своєї залишалася в межах традиційного українського історичного дискурсу. Але навіть таке, дуже традиційне, дослідження литовсько-польського періоду української історії не мало свого продовження, що цілком зрозуміло, бо на прикладі історії цієї доби важко було обґрунтувати «віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з народом російським», аж надто різними були історичні реалії цих народів. У цьому контексті цілком слушною є думка польського історика Томаша Стриєка, що радянська схема історії України була лише «регіональною» версією російсько-радянської історії, поєднуючи елементи класового й етнічного підходу до дослідження історичного процесу, і формуючи радянський варіант національної свідомості українців⁶⁰.

Радянська доба перервала розвиток національної української історіографії, і тому до її парадигми українські історики повернулись після здобуття Україною статусу незалежної держави. Нова держава потребувала нового обґрунтування свого

⁵⁶ Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. – С. 378.

⁵⁷ Детальніше див.: Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – перша третина XX ст. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. – С. 3.

⁵⁸ Наприклад див.: Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі – Вип. 12–13 – К., 2013. – С. 347–377.

⁵⁹ Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) – К., 1939 [Нариси з історії України. – Вип. 2]. Ця синтеза стала результатом роботи К. Гуслистого над плановою темою Інституту історії України АН «Україна під владою Литви XIV–XVI ст.». Історик по суті був єдиною особою, яка досліджувала литуаністичну тематику на зорі радянської влади в Україні. У 1939 р. К. Гуслистий захистив кандидатську дисертацію та опублікував згадану монографію (див.: Блануца А. Литуаністичні студії в Інституті історії України (1936–2011 рр.): основні тенденції // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 314). Тоді, у 1936–1941 рр. вчені київського Інституту історії написали і опублікували п'ять монографій із серії «Нариси з історії України», дві з яких були авторства К. Гуслистого (вип. 2, 1939 р. та вип. 3, 1941 р.). Доволі показовими є навіть назви цих робіт: «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.)» (Вип. 2) та «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI ст. і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.)» (Вип. 3). Подібна концепція була закладена і у виданні в 1940 р. короткій курс з історії України під редакцією С. М. Белоусова, К. Гуслистого, О. П. Оглоблина, М. Н. Петровського, М. С. Супруненка, Ф. О. Ястребова.

⁶⁰ Strzyk T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. Warszawa, 2007. – S. 261. Див. також: Зашкільняк Л. Як історики потрібні сучасній Україні? (Рец.: Tomasz Strzyk. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. Warszawa. Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. 850 s.) // Україна модерна – К., 2009. – Вип. 14 (3). – С. 303.

права на існування. Стара народницька і державницька концепції до цього добре надавалися. Тому з початком 90-х рр. ХХ ст., а в окремих випадках ще з середини 80-х рр., коли в СРСР було проголошено курс на «перебудову»⁶¹, почався процес «пригадування» справді «національної» історії. Андрій Блануца навіть вважає, що саме наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. почалося відродження литuanістичних студій в Україні⁶². Але, за великим рахунком, і у 90-х рр. ХХ ст. період XIV–XVI ст. був «темними віками» для української історіографії⁶³, виходили навіть окремі збірники під такою назвою⁶⁴. Після Київської Русі відразу починалась доба козаччини (що засвідчують деякі тогочасні підручники)⁶⁵. Як переконливо довела Катерина Кириченко, такою ж залишається ситуація і на початку нинішнього століття⁶⁶.

Оскільки українські історики протягом довгого часу «змушені були вести непримиренну «війну пер» за формування самостійної версії(й) історії України з сусідніми історіографіями, насамперед польською та російською»⁶⁷, то зрозуміло, що історіографія у запалі боротьби продукувала численні міфи. Канони «українського національного нарративу», запропоновані істориками ще на межі XIX–XX ст., були відроджені наприкінці ХХ ст. включно з козацьким міфом⁶⁸, який виявився напроцуд живучим. Із здобуттям Україною незалежності у 1991 році, коли виникла необхідність історичної легітимізації нової держави, українські інтелектуали знову звернулись до «Історії русів»⁶⁹, і до

випродукованого нею «козацького міфу», але радше у трактуванні М.Грушевського. Відбулось це насамперед тому, що власне козацькі часи – це те, що добре відокремлювало історію України від історії сусідніх держав і народів.

Генеза козацтва була основною темою української історіографії серед проблематики, пов'язаної із литовсько-польським періодом. Вона червоною ниткою пройшла через усю українську історіографію, за винятком радянського періоду, точніше періоду від 30-х до 80-х рр. ХХ ст., коли були згорнуті майже всі дослідження, які так чи інакше асоціювалися б з окремими українськими історіями і культури. У радянський час історію в Україні потрапили під ідеологічний контроль, тож не дивно, що дослідження українського козацтва в ці роки стає прерогативою українських наукових осередків на еміграції⁷⁰.

Козацька тематика залишалась головною і наприкінці ХХ ст. Певним підтвердженням цього є аналіз публікацій, які з'являлись на шпальтах «Українського історичного журналу». Автор цього аналізу Л.Капітан стверджує, що «козацькі» пріоритети української історіографії визначилися з кінця 80-х рр., «коли почався процес піднесення історичної науки в Україні, сталися якісні зрушення в дослідженнях медієвістичної проблематики»⁷¹. Якщо аналізувати лише радянську і пострадянську історіографію, то саме так і було, але в порівнянні з дорадянською історіографією насправді, на наш погляд, жодних якісних зрушень у період «перебудови», тобто від кінця 80-х рр. ХХ ст. не відбулося. Мало місце лише повернення до старої парадигми української історіографії. І Литві Ягеллонів, як і Польщі, як значалося вище, там місця не було.

Досліджуючи козацьку проблематику в історії України, історики більше зосереджувались на річпосполитівському періоді (1569–1648), коли козаки справді стають важливим і зовнішньо-і внутрішньополітичним чинником. Але чимало було написано в цьому контексті і про литовсько-польську добу, чи то добу Ягеллонів. Це і про джерела формування козацтва, і про першу достеменно джерельну згадку про козаків (у листі князя Олександра Казимировича до кримського хана Менглі-Гірея⁷²), і про перші проекти залучення козаків на службу державі. Саме участь козаків у обороні кордонів і зовнішньополітичних акціях великих князів литовських стала топовою темою в дослідженні історії XVI ст.⁷³.

⁷⁰ Детальніше див.: Матяш В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проєктах Інституту історії України НАН України. – К., 2011. – С. 59.

⁷¹ Капітан Л. Литовсько-польська доба на сторінках «Українського історичного журналу» (1985–2000). – С. 54.

⁷² Див.: Боецко В., Чабан А. Роль порубіжних територій у процесі генези козацтва // УІЖ. – К., 1999. – № 2. – С. 48–63; Войтович Л. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // Історія українського козацтва. Нариси: У 2-х тт. / Відп. ред. В.Смолий. – Т. 1. – К., 2006. – С. 37–57; Щербак В. Джерела формування українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси. – Т. 1. – С. 65–72; Черкас Б., Марзалюк І., Рагаускас А., Рагаускане Р. Генеzis козацтва як феномен Великого князівства Литовського // Українське Козацтво і Велике князівство Литовське / За ред. В.Смолия. – К., 2014. – С. 15–37; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000 та ін.

⁷³ Наприклад: Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. – С. 158–164; Черкас Б. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. // Історія українського козацтва. Нариси. – Т. 1. – С. 57–65; Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – К., 2010; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996; Йоюг ж. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999; Йоюг ж. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Т. XXVI – С. 147–153 та ін.

⁶¹ Дослідження Лариси Капітан доводить, що саме із середини 80-х рр. починаються зміни акцентів медієвістичних досліджень в Україні (див.: Капітан Л. Литовсько-польська доба на сторінках «Українського історичного журналу» (1985–2000 рр.) // УІЖ. – К., 2000. – № 3. – С. 53.

⁶² Блануца А. Литuanістичні студії в інституті історії України (1936–2011 рр.): основні тенденції. – С. 317.

⁶³ Детально див.: Щодра О. Стан вивчення давньої історії України (до кінця XV ст.) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Під ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 135.

⁶⁴ Темні віки: XIV – перша половина XV ст. / Упор. О.В. Русина. – К., 1993.

⁶⁵ Наприклад, у посібнику «Історія України», виданому у Львові в 1996 р., коротенький підрозділ про українські землі у XIV–XVI ст. потрапив у розділ «Доба козаччини», і написаний він тільки для того, щоб пов'язати часову дві епохи, які, на думку авторів, визначали історичний розвиток України. Див.: Історія України / Керівник авторського колективу Ю.Зайцев. – Львів, 1996. – С. 85–91.

⁶⁶ Кириченко К. Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції // Ruthenica. – 2005. – № 4. – С. 215–229. Див. також: Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–92 рр. // Історія, історіографія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 113; Шевченко Н. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 56; Гошко Т. Нова концепція генези Великого князівства Литовського: [рец. на кн.] Крауцвіч А. Сварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Мн, 1998) // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – К., 2000. – С. 79–80 тощо. Розвиток сучасної української литuanістики було проаналізовано у доповіді Андрія Блануци і Дмитра Вашука на Міжнародній науковій конференції «Велике князівство Литовське і його традиції: доля національних нарративів», що відбулась 20–22 листопада 2008 р. у Вільнюському університеті. (див.: Блануца А., Вашук Д. Міжнародна наукова конференція «Велике князівство Литовське і його традиції: долі національних нарративів» // УІЖ. – № 3. – С. 229).

⁶⁷ Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2011. – Вип. 60. – С. 74. Див. також: Зашкільняк Л. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 93–113; Йоюг ж. Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії // Образи іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 15–16 грудня 2005 року / Упор. Г.Касьянов. – К., 2008. – С. 35–46; Zaszkiłniak L. Dzieje Polski w historiografii i świadomości społecznej Ukraińców na początku XXI wieku // «O nas bez nas». Historia Polski w historiografiach obcojęzycznych. – Poznań, 2007. – S. 157–179.

⁶⁸ Сінкевич Є. Козацький і ягеллонський міфи в польській та українській історіографії // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історичні науки. – 2008. – Т. 96, Вип. 83. – С. 240–242; Сінкевич Є. Ягеллонський і козацький міфи в польській та українській історіографії // Historia — mentalność — tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / Red.: K. Polasik, W. Wrzosek, W. Wrzosek, L. Zaszkiłniak. — Poznań, 2010. — S. 129–133.

⁶⁹ Напередодні 1991 р. Іван Драч, один з лідерів Руху, взявся перекладати «Історію Русів» сучасною українською мовою (Історія русів / Переклад І.Драча. – К., 1991. Див також: Плохий С. Козацький міф. – С. 18).

Спроба узаконення козацтва шляхом створення козацького реєстру – чи не найбільша заслуга Ягеллонів в очах представників традиційної української історіографії. Зокрема, В.Щербак зазначає: «Про самий процес проведення реформи та характер взаємин запорожців із королівськими комісарами свідчень немає. Лише у рахунках коронної казни наступних років вказуються асигнування для полку «низових козаків» чисельністю 300 осіб. Разом з тим попри невелику кількість реєстрових, реформа Сигізмунда II Августа на початку 70-х років XVI ст. сприяла організації козацтва, виокремленню його з інших верств населення. Фактично нею було започатковано конституювання українського козацтва як соціального стану»⁷⁴. Ба більше, «залучення козаків на державну службу сприяло виробленню правових основ функціонування козацтва»⁷⁵. А до цього прагнули самі козаки і, зокрема, старшина, яка, як зазначає Н.Яковенко, ще напередодні укладання Люблінської унії пробувала конституювати своє утворення як «рицарську (збройну) людність»⁷⁶.

Після Люблінської унії, особливо після вигасання династії Ягеллонів, але не внаслідок цього, козацький фактор набирає дедалі більшого значення як в історії українських земель, так і в історії Речі Посполитої, що відобразилось в українській історіографії⁷⁷. Цікаво, що литовський професор Алфредас Бумблаускас, оцінюючи добу по Люблінській унії для Литви, вважає, що в литовській історіографії «вся епоха після Люблінської унії стала занепадом історії народів, суть якого складала колонізація, пригнічення народів і анархія шляхти; у такий спосіб історія Литви XVI-XVIII ст. перетворилася у тонкий конспект між часами імперії Вітовта і національного відродження XIX ст., натомість «для українців цей період не був конспектом, вони зосередили увагу на козацтві, але сама епоха і для них була чужою, вона стала «польською епохою»»⁷⁸. Тут можна хіба додати, що власне тому, що українська національна історіографія не розглядала ВКЛ як «свою» державу, на відміну від литовців, для українців якраз період між XIV та XVI ст. став тоненьким конспектом між давньоруськими та козацькими часами, між двома періодами, кожен з яких уособлює міф про «Золотий вік» української історії⁷⁹.

На початку XXI ст. козацька проблематика залишається однією з найбільш популярних в українській історіографії. Зокрема В.Смолій у новій черговій колективній синтезі про українське козацтво зазначає: «У багатомісячній історії України практично неможливо відшукати будь-яке інше явище соціально-полі-

тичного характеру, яке за своєю значущістю хоча б віддалено можна було б порівняти з феноменом українського козацтва. Унікальність його перш за все полягає в тому, що саме цьому, строкатому як в соціальному, так і в етнічному відношенні, мілітарному за своєю сутністю, товариству припала історична місія стати виразником загальних тенденцій і закономірностей розвитку українців як окремої етнічної спільноти, а з часом виступити носієм української національної ідеї, головною будівничою силою в процесі становлення специфічних форм суспільного устрою і ранньомодерної української державності»⁸⁰. І з цим можуть погодитись чимало сучасних українських істориків, а тому, на мою думку, козацька тематика ще довго буде залишатися провідною у національному історичному дискурсі. Хоч час вимагає змін, і варто відмовлятися від крайнього етноцентризму у історіописанні. Слушно поставив запитання А.Бумблаускас: «Якщо Україна – стратегічний партнер як для Польщі, так і для Литви, то як можна жити з таким великим протиріччям між уявленнями про козацтво у самосвідомостях українців та литовців?». З української перспективи «козак – герой українства від Тараса Шевченка і Тараса Бульби до Скоропадського; литовська перспектива: козак – бандит, грабіжник і слуга російського імперіалізму (від окупації Вільна до різанини у Крайяї)»⁸¹. Долати розбіжності треба не лише у поглядах на козацтво, а й на епоху загалом, у тому числі на роль і значення політичних еліт ВКЛ для української, литовської, білоруської історії. Адже, важко не погодитись з твердженням, що «без боярського ладу, створеного володарями і політичною елітою Великого князівства Литовського, без його Статутів, без самоврядування міст – поширення Магдебурзького права, здається, не можна остаточно пояснити і феномен козацтва, що виник в історії України»⁸². Щоправда, українська історіографія змінюється, але наразі швидше у вивченні усіх цих перерахованих явищ, аніж у ділянці дослідження феномену козацтва.

Заради справедливості варто зазначити, що в останні роки активізувалися наукові дослідження польсько-литовського періоду української історії. Чітко видно ряд напрямків у цих студіях. Окрім уже традиційного включення історії цієї епохи у козакознавчі праці, бо саме тут лежать початки козацтва і перші укази про козацькі реєстри, можна згадати дослідження зовнішньої політики Ягеллонів (Б.Черкас, О.Казаков, В.Крот, І.Бартош, О.Балух та ін.), їх реформаторської діяльності (Л.Жеребцова, Н.Коваль, О.Крижанівський, Є.Меснянкін та ін.), особливо аграрної реформи (А.Гурбик, А.Блануца та ін.), законодавчої політики (вивчення Судебника Казимира (С.Ковальова, Н.Єфремова) та Литовських Статутів (А.Блануца, А.Заяць та ін.)), надавчої політики (А.Блануца, Д.Ващук та ін.), в тому числі стосовно міст (М. Капраль, Н. Білоус, Т. Гошко, А. Заяць), унійних процесів, переважно Люблінської унії⁸³.

Активізувалися і регіональні студії з дослідження доби XIV–XVI ст. (В.Михайловський, Ю.Зазуляк та ін.). Не можна не згадати добрим словом і генеалогічні дослідження, які провадить Ле-

⁷⁴ Щербак В. Реєстрові козаки на державній службі // Історія українського козацтва... - Т. 1. - К., 2006. - С. - С. 75.

⁷⁵ Там само. - С. 86.

⁷⁶ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. - 2-ге вид. - К., 2008. - С. 245.

⁷⁷ Див.: Василенко Н. Козачество в конце XVI - первой половине XVII века. Борьба его с Польским государством // Очерки по истории Западной Руси и Украины. - К., 1915. - С. 203-323; Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI століття в Україні; Щербак В. Козацтво XVI - першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. - К., 2007. - С. 31-47. Черкас Б., Рагаускас А., Рагаускане Р. Козаки після Люблінської унії: зміна партнера чи хазяїна? // Українське козацтво і Велике князівство Литовське. - С. 37-46; Степанков В., Рагаускас А., Рагаускане Р. Марзальок І. Україна і велике потрясіння Речі Посполитої Двох Народів у середині XVII ст. // Там само. - С. 47-96 тощо.

⁷⁸ Бумблаускас А. Нове прочитання історії Великого князівства Литовського і козацтва, або питання Кшиштофа Занусі про Гадяч // Українське козацтво і Велике князівство Литовське. - С. 7.

⁷⁹ Детальніше див.: Wilson A. Myths of National History in Belarus and Ukraine // Myths and Nationhood / Ed. by G.Hosking and G. Schapflin. - New York, 1997. - P. 192-193.

⁸⁰ Смолій В. Феномен українського козацтва у контексті вивчення історії раннього Нового часу // Українське козацтво і Велике князівство Литовське. - С. 6.

⁸¹ Бумблаускас А. Нове прочитання історії Великого князівства Литовського і козацтва, або питання Кшиштофа Занусі про Гадяч. - С. 8.

⁸² Там само - С. 9.

⁸³ Детальніше див.: Гошко Т. Роздуми довкола одного сюжету (представлення в шкільних підручниках Люблінської унії) // Україна модерна. - Вип. 19. - К., 2012. - С. 121-147.

онтій Войтович. Щоправда, автор настільки захоплюється досліджуваним періодом, що впадає, як на мене, в іншу крайність, і на противагу традиційній українській історіографії, взагалі пропонує практично поставити мало не знак рівності між литовським і руським періодами, а також відмовитися від маркування епохи XIV–XVI ст. як «литовсько-польської доби в українській історії»: «Вартує замислитися, чи коректно вживати термін «Польсько-Литовська доба» або «Литовська доба». Чим принципово відрізнявся період входження українських (руських) князівств у Литовсько-Руську державу від періоду входження у Київську Русь? Цікаво, що період, коли московські князі відвозили в столицю Золотої Орди міхи срібла, щоби отримати ярлик на престол великих князів володимирських, у російській історіографії називається періодом «збирання земель», що передував утворенню російської централізованої держави. І це, на мій погляд, цілком справедливо. Але чому ж, період, коли київський князь титулувався «з ласки Божої великий князь київський» і ставив свій підпис другим після підпису великого князя литовського на міжнародних угодах, а літописці сусідньої Молдови титулували його «царем», скромно іменується «литовським»? Більше того, слідом за польською історіографією у нас прийнято писати, про «повстання» Свидригайла Ольгердовича, нібито легітимний великий князь литовський міг повстати у власній державі проти узурпатора – польського ставленника, а не навпаки? Напевно цей період був таки не «литовським» і не «польсько-литовським» (хоча Польща у XV ст. послідовно анексувала, перетворивши у воєводства, території Руського (Галицького) королівства з Холмським, Подільським, Жидачівським та Белзьким князівствами), а просто періодом чи добою удільних князівств»⁸⁴.

З цієї тезою важко погодитися, бо ні волинські, ні подільські, ні київські князі того часу не були самостійними правителями, не вели своєї зовнішньої політики, не передавали свої права на князівство у спадок, тощо, але це окрема велика тема, тема продукування одного міфу на противагу іншому.

У більшості зі згаданих досліджень автори намагаються відійти від старої націоналістичної парадигми і позбутися численних штамів національної історіографії. Звісно, наведений перелік жодним чином не претендує на вичерпність і всеохопність.

Однак цілісного дослідження литовсько-польського періоду української історії наразі немає. Як немає комплексної переоцінки історії цієї доби в українській історіографії. Ба більше, і надалі значно активніше вивчається «литовська» складова історії XIV–XVI ст. і діяльність Ягеллонів, як представників литовської династії, а не польської⁸⁵. Таке враження, що за невеликим винятком, Польща доби Ягеллонів продовжує залишатися «ворогом № 1». Понад півтора десятки років тому Н.Яковенко, підсумовуючи своє дослідження про образ Польщі і поляків в українських шкільних підручниках з історії, оптимістично писала:

«Агресивні стереотипи в сприйнятті Польщі і поляків мають прозору підкладку, обумовлюючись тягарем застарілих історіографічних і світоглядних штамів; тим часом в очах молодшої – більш незалежної – генерації дні цих штамів таки злічені. З іншого боку, тяжіння до «героїчної історії» – це неминуча данина часові від суспільства, яке ще не встигло поховати привиди минулого. Зміна поколінь, слід думати, і тут поставити інакші пріоритети перед істориками»⁸⁶.

Образ Польщі в нашій історіографії, безперечно, змінюється, але, на жаль, не так радикально, щоб прийти до розуміння спільності нашої історії. Підходи української історіографії до вивчення литовсько-польської доби кардинально не змінилися. Ще важче про щось подібне говорити стосовно дидактичної історії, причому на всіх рівнях. А комплексне вивчення цього періоду історії руських земель, без ідеологічної і конфесійної zaangażованості, без надриву і найкраще у співпраці з польськими, білоруськими, литовськими дослідниками допоможе відкрити нові цікаві сторінки минулого, яке таки було складнішим, барвистішим і, врешті, цікавішим, аніж ми собі уявляємо нині, залишаючись в полоні традиційної україноцентричної історіографії. Це наша спільна історія і розтягнути її по «національних» кутках дуже складно, а часами і неможливо.

На завершення варто згадати слова гарвардського професора Сергія Плохія, який беручи участь у дискусії про те, яким має бути український історичний ґранднарадив, писав: «Історію України слід переосмислити заради того, щоби подолати обмеження, накладені на неї спочатку імперською, а потім національною парадигмами. Це дозволить інтегрувати українське минуле в історію Східної Європи та всього континенту. Можна вірити в те, що майбутнє України – в Європі, однак її минуле має бути там, де воно справді відбувалося: посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною. У тому, що українська історія лише виграє, якщо буде уявлена поза рамками, у котрі її поставили імперська та національна парадигми, немає сумнівів. Методи, які сьогодні використовують у межах мікро- та макроісторичних досліджень, неодмінно зроблять українську минувшину повнішою та більш правдивою, розширивши її життєвим досвідом людей різних національностей, культур і політичних поглядів, які населяли цю територію в минулому чи живуть тут сьогодні. Така нова історія України збагатить історію Східної України та Європейського субконтиненту і надасть їй нового забарвлення»⁸⁷. Звісно, можна довго сперечатися про релевантність наших досліджень, але з думкою С.Плохія важко не погодитися. Українська історіографія має змінити свої підходи до багатьох сторінок національної історії, зокрема й до історії XIV–XVI ст. А зі зміною парадигми наукової історіографії неодмінно рано чи пізно відбудеться зміна підходів до висвітлення цієї епохи шкільними й університетськими підручниками.

⁸⁴ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 13.

⁸⁵ Цікавим і вартим уваги винятком з цього є дослідження Юрія Зазуляка, особливо: Зазуляк Ю. Застави як елемент роздавничої політики Ягеллонів у Галицькій Русі XV ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 43-57.

⁸⁶ Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. – С. 379.

⁸⁷ Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? – С. 12.